

Ватанимиз тарихи ўзбек давлатчилиги тараккиёти бир текисда ўтмаганлиги, унинг ривожига зафарли ва инкирозли даврлар бўлганидан гувоҳлик беради. Соҳибкирон Амир Темур асос солган салтанат энг йирик ва қудратли давлат бўлганлиги жаҳонга маълум. У ўз ворисларига нафакат қудратли давлатни, шунингдек, салтанат қуриш ва давлатни бошқариш қонун-қоидалари баён этилган машҳур тузукларни қолдирган эди. «... Фарзандларим ва авлодимдан бўлганларнинг ҳар бири,- деб ёзган эди у ўзининг тузукларида,- унга мувофиқ иш юритсин... Бу тузуклардан ўз салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлгай». Аммо унинг дастури ва васиятларига амал қилинмади. Тахт, ҳокимият илинжида авж олган ўзаро ва ички қураш, жангу жадаллар давлатни заифлаштириб, мамлакатни инкирозга ва парокандаликка олиб келди.

Бухоро хонлиги

XVI аср бошларида заифлашиб бораётган темурийлар салтанатига Дашти Кипчок томондан қўчманчи ўзбеклар давлати ҳукмдори Мухаммад Шохбахт Шайбоний хужуми бошланди. Шайбонийхон 1500-1501 йилларда Самарканд ва Бухорони, 1504 йилда Хисор вилоятини, 1504-1505 йилларда Урганчни, 1506-1507 йилларда Хуросон пойтахти Хирот ҳамда Балхни, шунингдек, Марв, Астробод ва Нишопур шаҳарларини забт этди. Тошкент, Фарғона, Сирдарё ва Хоразм ерлари Афғонистоннинг Кандаҳор, Заминдовур вилоятлари эгалланди ва Мухаммад Шайбонийхонга қарам бўлиб қолди. Шайбонийхоннинг Хуросондалигидан фойдаланган қозок султонлари Мовароуннахрга бир неча марта бостириб кириб, уни талон-тарож қиладилар. 1506-1509 йилларда Шайбонийхон Хуросондан қайтиб келиб, қозок султонларига қарба беради ва Дашти Кипчок ичкарасига қувиб боради. Бу юришлар натижасида Сигноқ, Ясси, Саврон шаҳарлари қайта қўлга қиритилади. Шундай қилиб, Мовароуннахр ва Хуросон бирлаштирилди ва Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги қарор топди. Мухаммад

Шайбонийхон «Имом уз-замон, халифат ур-рахмон» унвонини олиб ўз кўлида дунёвий ва диний ҳокимиятни бирлаштирди.

Шайбонийхон жанубда Эроннинг ички вилоятларига юриш қилади. Машҳад ва Тус шаҳарларини эгаллаб орқага қайтади. Эрон шоҳи Исмоил Сафавий катта кўшин билан етиб келади. Шайбонийхон Мовароуннахрдан ёрдамчи кўшинлар келишини кутмасдан жангга киришга мажбур бўлади. 1510 йилда Марв яқинида бўлган жангда Шайбонийхон кўшинлари енгилди, хоннинг ўзи ҳам ҳалок бўлади. Тахтга Шайбонийхоннинг амакиси, Мирзо Улугбекнинг кизи Робия Султон бегимнинг ўғли Кўчкунчихон (1510-1530) чикди. Бирок шайбоний султонлар, беклар жипслашиб Исмоилшоҳга қарши қурашиш ўрнига Шайбонийхон тириклигидаёқ суюргал сифатида таксимлаб берилган вилоятлар ва ерларга эгаллик қилиш билан ўралашиб қолдилар, улар ўртасида ўзаро қелишмовчилик, зиддиятлар авж олди. Бундан фойдаланган Исмоилшоҳ тез орада Хуросон ва Хоразм ўлкаларини, Шимолий Афғонистонни босиб олди. Пойтахти Самарканд бўлган Мовароуннахрда эса шайбонийлар ҳукмронлиги сақланиб қолди.

Мовароуннахрда 100 йилгача давом этган Шайбонийлар даврида ҳам тинчлик бўлмади, қирғинборот урушлар, ўзаро ички қурашлар давом этди. 1512 йилдан бошлаб Бухоро вилояти ноиб бўлиб қелган Убайдулло султон 1533 йилда Шайбонийлар давлатининг Олий ҳукмдори этиб қўтарилди. Убайдулла султон Самарканддаги Кўчкунчихон авлодлари қаршилиги сабабли олий ҳокимиятни Бухорода туриб бошқаради ва Бухорони давлат пойтахти деб эълон қилади. Шайбоний Убайдуллахон (1533-1539) даврида Бухоронинг мавқеи ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан қучайди. Аммо тарқоклик давом этарди, Мовароуннахр XVI аср ўрталарида ҳам мустақил ҳокимликлардан иборат эди. Бухорода Абдулазизхон, Самаркандда Абдулатифхон ҳукмдор эдилар.

Тарқокликка барҳам бериш, мамлакатни бирлаштириш долзарб бўлиб турган бир пайтда Абдулла султон майдонга чикди, уни катта мавқега эга бўлган жуйбар шайхлари қўллаб-қувватлади. Абдуллахон Бухоро тахтини эгаллайди. Абдуллахон (1557-1561 йилларда амакиси Пирмуҳаммад, 1561-1583 йилларда отаси Искандархон олий ҳукмдор деб эълон қилинган бўлсада, амалда ҳукмдор Абдуллахон эди). 1557 йилда Бухорони давлат пойтахти, мамлакатнинг сиёсий-маъмурий марказига айлантиради. Шу боисдан давлатнинг ўзи ҳам Бухоро хонлиги деб аталадиган бўлди.

Абдуллахон сиёсий узок йиллар уруш олиб бориб, 1573 йилда Фарғонани, 1574 йилда Шахрисабз, Қарши, Хисор вилоятларини, 1578 йилда Самаркандни, 1582 йилда Тошкент, Шохрухия, Охангарон ва Сайрамни, 1583 йилда Балхни, 1584 йилда Бадахшонни, 1588 йилда Хиротни, 1595 йилда Хоразмни забт этиб, мамлакатни бирлаштириш ишини уддалади, Бухоро хонлигини қучли ва марказлашган давлатга айлантирди. Бирок ички НИЗО, адоватни бартараф этолмади. Ганимлар Абдуллахонга қарши унинг ўғли Абдулмуминни қайрайди, Абдуллахон билан унинг ўғли Абдулмумин ўртасида тахт масаласида қелишмовчиликдан фойдаланган қозоқ хонларидан Тавакқалхон Тошкент вилояти ерларига бостириб қиради. Унга қарши сафарга отланган Абдуллахон Самаркандга етганда вафот этади. Абдуллахон ўрнига тахтга қўтарилган Абдулмумин 6 ойча ҳукмдор бўлди, у отасининг амирларидан бири-Абдулвосеъ томонидан отиб ўлдирилди. Тахтга қиккан сўнги Шайбоний Пирмуҳаммад ҳам 1601 йилда Самаркандда Боки Муҳаммад билан бўлган жангда ҳалок бўлди. Шайбонийлар сулоласи барҳам топди.

Шайбонилар Сулоласи (1500-1601)

Мухаммад Шайбонихон -1500-1510
Кўчкунчихон -1510-1530
Абу Саидхон -1531-1533
Убайдуллахон -1533-1539
Абдуллахон I -1539-1540
Абдулазизхон (Бухорода) -1540-1550
Абдулатифхон (Самаркандда) -1540-1551
Наврўз Ахмадхон (Барокхон) -1551-1556
Пирмухаммадхон I -1557-1561
Искандархон -1561-1583
Абдуллахон II -1583-1598
Абдулмўминхон -1598-1599 (6 ой)
Пирмухаммадхон II -1599-1601

1601 йилдан эътиборан Бухоро хонлигида ҳокимият аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи кўлига ўтади. 150 йилча (1601-1753) ҳукмронлик қилган Аштархонийлар сулоласи даврида Бухоро хонлигида тинчлик, осойишталик бўлмади. Хонлик вилоятларида ҳукмронлик қилувчи амирлар ва бекларнинг ўзбошимчалиги, марказий ҳокимият амалдорлари ўртасидаги ўзаро қелишмовчилик, ур-йикит мамлакат тинқасини қуритиб борарди. Буни Аштархонийлар сулоласидан Бухоро тахтига кўтарилган ўнта хондан иккитасининг тахтдан ағдарилгани, тўрттасининг тахт устида ўлдирилгани ҳам яққол кўрсатади.

Аштархонийлар сулоласи (1601-1752)

Боки Мухаммад
Вали Мухаммад
Имомқулихон
Нодир Мухаммадхон
Абдулазизхон
Субхонқулихон
Убайдуллахон
Абулфайзхон
Абдулмўмин (сохтагон)
Убайдулла султон (сохтагон)

Бухоро амирлиги

Бухоро давлатининг заифлашиб қолганлигидан фойдаланган Эрон шоҳи Нодиршоҳ XVII асрнинг 30-40-йилларида Бухоро хонлигига қуриш қилади. Нодиршоҳ Бухоро хонлигида қатта маъкега эга бўлган мангит уругидан қиккан оталик Мухаммад Ҳақимбий билан шартнома тузади ва у Бухоро хонлигининг олий ҳуқмдори деб тан олинади. Абулфайзхон амалда ҳокимиятдан четлатиб қўйилади, Ҳақимбий Бухоронинг тўла вақолатли ҳоқими этиб тайшшанади. 1743 йилда Ҳақимбий, унинг ўғли Мухаммад Раҳим Нодиршоҳ хизматига қиради. Нодиршоҳ 1747 йилда вафот этгач, Мухаммад Раҳим ҳокимиятни ўз қўлига олишга қиришади.

Бухоро хонлигида қатга нуфузга эга бўлган мангит қабиласининг вақили Мухаммад

Рахим 1747 йилда Абулфайзхонни, сўнгра расман хон деб (сохта хон) эълон килинган унинг ўғиллари Абдулмўмин ва Убайдулло султонларни ўлдириб, ҳокимиятни ўз кўлига олади. Муҳаммад Рахим 1756 йилда тахтга ўтириб, ўзини Бухоро амири деб эълон қилади ва ҳокимиятни мустақил идора қилади, Мангитлар сулоласига асос солади. Шундан эътиборан Бухоро хонлиги Бухоро амирлиги деб атала бошланди. Амирликда ҳокимият 1920 йилгача Мангитлар сулоласи кўлида бўлди.

Муҳаммад Рахим ҳукмронлигини беклик-вилоятлардаги бошқа кавмлардан бўлган ҳокимлар тан олмадилар. Амир мангитларга таяниб ҳокимиятни марказлаштиришга интилди. Барча қабилаларнинг ҳукмдорларини Бухорога йигиб, улардан марказий ҳокимиятга бўйсунитиш талаб қилди, акс холда қаттиқ жазоланиши ҳақида огоҳлантирди. Вилоятлардаги кўпгина ҳокимлар, бебош амалдорлар ҳокимиятдан четлаштирилиб, ер-мулки тортаб олиниб бошқа жойларга кўчирилди. Улар ўрнига амир қабилadoшларидан тайинланди. Муҳаммад Рахим Бухоро минораси ёнидаги ўз қароргоҳини махсус қурдирган Арққа кўчирди. Ўзбошимча бекларни Арққа чақириб қаттиқ жазолади. Тарқоқликни бартараф этиш мақсадида кўпгина бекликларга - Самарқанд, Жиззах, Ўратепа, Хисор, Бойсун, Шахрисабзга қарши қонли урушлар қилди, кўпгина вилоятлар вайрон бўлди. Муҳаммад Рахим Нуротада истикомат қилувчи бургут қабиласи кўзғолонини бостириб, уларнинг ҳарбий истехкомларини бузиб ташлаб, ўзларини Бухоро туманига кўчирди. Миёнкалъа кипчоқларига ҳужум қилиб, истехкомларини бузиб ташлайди, йўлбошчиларини қатл этиб, қолганларини кўчириб юборади.

Муҳаммад Рахим вафотидан кейин ўзаро урушлар янада қучайди. Вилоят ҳукмдорлари мангитларнинг марказий ҳокимиятига қарши кўзғолонлар қўтарди.

Кенағас, юз, баҳрин, бургут, сарой қабилаларининг кўзғолонлари, ҳокимиятга ўтирган Дониёлбийнинг уларни бостириш учун қилган урушлари минглаб одамларнинг ёстигини қуритди. Дониёлбий кўшинлар қаражати учун қўшимча солиқлар жорий этиб аҳоли норозилигини оширди. Бухоро ҳунармандлари ва тижорат аҳди 1784 йилда кўзғолон қўтарди. Кўзғолонни бостириш қараёнида минглаб одамлар қурбон бўлди.

Амир Маъсум («беғуноҳ амир») деб ном олган Шохмурод (1785-1800 йиллар) тарқоқликка қарши қурашни давом эттирди. Амир Шохмурод бошқарув тартибини ўзгартириш, амалдорлар тартибини янгилаш чораларини қўрди. Амир икки йирик давлат арбоби - Давлат қушбеги билан Низомиддин қозикалонни сарой, қўшин ва бошқа соҳадаги амалдорлар ҳузурида ўз қўли билан ўлдирди. Солиқларни тартибга солиди. Бухоро аҳолисига тархан ёрлигини топширди. Унга биноан аҳоли савдо даромадидан бож тўлашдан, ҳунармандлар пул йиғимидан, мажбурий меҳнат ва солиқлардан озод этилди. Шунингдек, хирож, никоҳ пули, тарози ҳақи ва бошқа йиғимлар миқдори қайтариб берилди. Шохмурод даврида Бухоро амирлиги нисбатан мустақамланган бўлсада, ўзаро урушлар тўхтамади. Қарбий чегараларда эса Хива хони қўшинлари ҳужумга ўтар, экинзор ва боғлар пайхон қилинар, қишлоқлар вайрон бўлар, одамлар ва қорва моллар қайтаб кетилар эди.

Хива хонлиги

Хоразм XV аср охири - XVI аср бошида теурий Султон Хусайн Бойқаро бопшиқ давлагнинг бир қисми эди. 1505 йилда Муҳаммад Шайбонийхон қўшинлари Хоразмни эгаллади ва қўнгирот уругидан Қепакбий Хоразмга ҳоким этиб тайинланади. Эрон шоҳи Исмоил билан жангда Муҳаммад Шайбонийхон ҳалок бўлгандан кейин Хоразм

Исмоилшоҳ томонидан забт этилади. Исмоилшоҳ Хоразмни ўз давлати тасарруфига киритгач, Вазир, Урганч ва Хива шаҳарларини бошқариш учун 3 та доруга (хоким) тайинланади.

Хоразмда Исмоилшоҳ ҳукмронлиги узокка бормади. Хоразмда Исмоилшоҳ ҳукмронлигига қарши ҳаракат бошланди. Бу ҳаракатга Вазир шаҳри қозиси Умар қори ва Сайид Хисамиддин етакчилик қилди. Улар Шайбон авлодидан бўлган Берка султоннинг ўғли Элбарсхонга мурожаат қилиб, хон бўлишни таклиф қилдилар. Элбарсхон 1511 йилда қўшин билан қелиб Вазир, Урганч, Хива, Хазораспни Исмоилшоҳ қўшинларидан тозалади, Хоразмда Элбарсхон ҳокимияти ўрнатилди. Шундай қилиб, 1511 йилда мустақил Хива хонлиги ташкил топди, Элбарсхон унинг биринчи хони бўлди. Хивада шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги 1770 йилгача давом этди. Хива хонлиги пойтахти Урганч эди. XVI аср охири - XVII аср бошларида Амударё ўзанининг ўзгариши муносабати билан Урганчнинг мавқеи пасайди, аҳолиси қулайроқ жойга қўчиб бориб жойлашади ва бу ерда Янги Урганч шаҳри пайдо бўлади. Бу орада Хива шаҳрининг мавқеи қўтарилади. 1556 йилда Аванешхон Хивани давлат пойтахти деб эълон қилади, бироқ у ўз ҳукмронлигини факат Хивадагина ўткази олар эди. Араб Муҳаммадхон (1602-1623) даврида Хиванинг мавқеи қучайиб, хонликнинг расмий пойтахтига айланди. Хива хонлиги тасарруфига Амударё қуйи оқимидаги воҳалар, Мангишлок, Дахистон (Машхад) ва Ўзбой атрофидаги қўчманчи туркман ҳудудлари қирарди. Бироқ, хонликда тинчлик бўлмади. Узок йиллар давомида хонлик тепасида турган ўзбек қабилалари билан туркман қабилалари ўртасида, шунингдек, шахзодалар ўртасида тинимсиз урушлар бўлиб турди. Хива ва Бухоро ҳукмдорлари ўртасида Мурғоб дарёси бўйлари учун, Марв учун қирғинборот урушлар бўлиб турар, бу ҳудудлар қўлдан-қўлга ўтарди. Хонликка шимолдан қалмоқлар, қозоқлар, Урал қазаклари тез-тез ҳужум қилиб қалокатлар қелтирарди. XVII аср ўрталарида Эрон шоҳи Нодиршоҳ, унинг ўғли Насрулло Хива хонлигини босиб олиб, ўз бошқарувини ўрнатди, туркман қабилаларини Хоразмдан Хуросонга қўчирди. Бироқ Хива хонлигида тинчлик бўлмади. Эрон ҳукмдорларига қарши тез-тез ғалаёнлар бўлар, аҳоли боши оққан томонга кетарди. Шундай вазиятда хонликдаги ўзбек қабилаларидан Қўнғирот уругининг боқшиги Муҳаммад Амин инок 1770 йилда ҳокимиятни қўлга олди ва Хива хонлигида янги сулола - Қўнғирот сулоласига асос қўйди (бу сулола 1920 йилгача ҳукм сурди).. Муҳаммад Амин Инок туркманлар қўзғолонини бостирди, Бухоро ҳукмдорининг ҳужумини даф этди ва Хива хонлигидаги вилоят ҳокимларини марказий ҳокимиятга бўйсундирди.

Қўқон хонлиги

Бухоро хонлигидаги ички қурашлар, марказий ҳокимиятнинг заифлашуви сабабли, у XVII аср бошларида иккига бўлиниб кетди. Аштархонийлар ҳукмронлигининг заифлашуви оқибатида Фарғона водийсига унинг шимолида ташкил топган Жунгарлар давлати тез-тез бостириб қирадиган, талон-тарож қиладиган бўлиб қолди. Бундай вазият Фарғонадаги ички қурашнинг бирлашувига, мустақил давлат тузишга интилишини қучайтирди. Фарғона водийсининг ҳудудий яхлитлиги ва иқтисодий имкониятлари, унинг Бухоро хонлигидан ажралиб чиқишга қулай омил бўлиб хизмат қилди.

Қўқон яқинидаги Қодак қишлоғида яшовчи хўжалар жамоаси (дин пешволари)нинг мавқеи XVIII аср бошларидаёқ Фарғонада анча қучайиб, 1709 йилда ўз ер-мулкларини мустақил деб эълон қилади ва водийда ҳокимиятни қўлга олишга интиладилар. Бироқ уларнинг ҳокимияти бошқа қабилалар томонидан тан олинмади. Бир гуруҳ харбий зодагонлар

Риштонда кўзголон кўтариб, Фаргона хоками Хўжа Аширкулни ўлдирадилар. 1710 йилда Кўкон атрофида яшаб турган ўзбек қабилаларидан бири - минглар ўз етакчиси Шохрухбийни хокимият тепасига кўтардилар. Шу тариқа, Кўкон хонлиги ташкил топди, ўзаро ички қурашлар боткоғига ботиб қолган Бухоро хони Убайдуллахон ўзига қарашли ҳудуднинг ажралиб чиқиб, алоҳида давлат тузишига қаршилиқ кўрсатолмади. Кўкон хонлигида минг қабиласи сулоалари 1876 йилгача ҳукмронлик қилди. Кўкон шаҳри четида жойлашган Тепакўргон Кўкон хони Шохрухбийнинг қароргоҳига айлантирилди. Тепакўргонда мустақам қалъа, бозор ва аҳоли яшайдиган маҳаллалар қурилди.

Кўкон хонлари Фаргона водийсини, Хўжанд, Ўратепани бирлаштиргач, Кўкон хонлигининг мустиқлиги XVIII аср ўрталарида Бухоро давлати томонидан тан олинди. XVIII аср охирида Кўкон хонлари Тошкентни бўйсундиришга қиришдилар. 1784 йилда Шайхонтоҳур даҳаси собиқ хокимининг ўғли Юнусхўжа Тошкентни Бухоро тобелигидан қиқариб, мустиқлиқ сиёсат юритарди. Тошкент беқлиги ўзига ҳос бошқарув тизимига эга эди. Юнусхўжанинг тўрт маслаҳатчиси бўлган. Тошкент шаҳар назорати ва солиқ йиғиш Бошхўжанинг қўлида бўлиб, савдо-сотикни қози ва девонбеги назорат қилишган. Шариат қонун-қоидалари, нарх-наво, ўлқовлар устидан Раис лавозимидаги амалдор назорат қижан. Юнусхўжа XVIII аср охирида қозоқ султонлари ҳужумларини қартараф этиб, Сайрам, Қимқент, Туркистон, Қурама, Қорабулоқ шаҳарларини Тошкентга бўйсундирган эди. Тошкент беқлиги мақкеининг ошиб қориши Кўкон хонларига ёқмади. 1799 йилда Кўкон ҳукмдори Норбўтабий Тошкента юриш қилди, аммо Қирчик бўйидаги жангда мағлубиятга учради.

1805 йилда Кўкон ҳукмдори Олиқбек хон унвонини қабул қилади ва шу пайтдан эътиборан Фарғонада ташкил топган давлат расман Кўкон хонлиги деб атала бошланди. Юнусхўжа вафотидан кейин Кўкон хони Олиқхон қўшинлари юриш қилиб, 1809 йилда Тошкентни ва унга қарашли Қимқент, Сайрам ва бошқа ҳудудларни Кўкон хонлигига бўйсундиради. Кўкон хонлиги ҳудудий жиҳатдан йирик давлатга айланди. Шундай қилиб, асрлар давомида ягона ҳудудда, ягона иқтисодий ва маданий маконда яшаб қелган халқ, мамлакат уч қисмга бўлиниб қетди. Учта давлат - Бухоро амирлиги, Хива ва Кўкон хонлиқлари вуҷудга қелди.